ƏLİ RZA XƏLƏFLİNİN TƏBİƏT GÖRÜŞLƏRİ VƏ ONUN EKOLOJİ MAHİYYƏTİ

(Bayatıları əsasında)

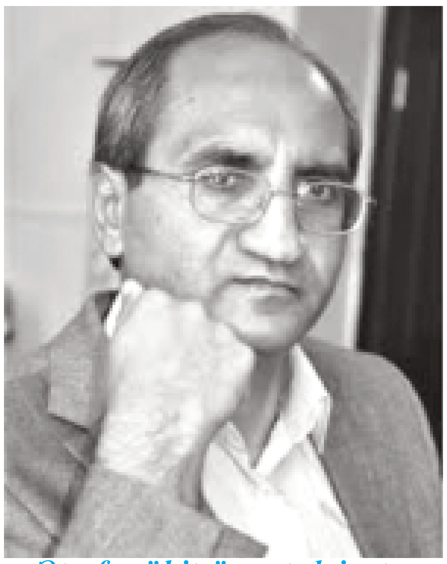

Ətraf mühit üzrə tədqiqatçı

(I Məqalə)

Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında, ümumən ədəbi mühitdə və elmi-ictimai media aləmində "Kredo"su ilə özünə möhkəm yer eləmiş Əli Rza Xələfli dövrümüzün görkəmli nasiri, şairi və jurnalisti kimi çox yaxşı tanınan və sevilən şəxsiyyətdir. Şübhəsiz, Əli Rza müəllimin bir yazar kimi dəsti-xətti lap sonsuzluqdan belə oxucusunu çağırır.

Manevrli publisistikası şirinliyi, duzluluğu, fərqliliyi ilə ədəbiyyatımızın içində bütövləşmiş bir heykəl kimidir. Onun yazılarında da, adi danışıq və nitqlərində də cəmiyyət və təbiətin qırılmaz ülvi bağlılığı, vəhdəti apaydın süd kimi görünür. Alovlu çıxışlarını dinlədikcə, sanki sehirli nağıllar aləmində itib-batırsan. Ədəbiyyat tariximizin, o cümlədən folklorumuzun gözəl bilicilərindən olan Ə.Xələflinin yazılarında bir elat dünyası yaşayır. O, bu dünyadan ana təbiətin füsunkarlığını seyr edir, onu sözə gətirir, elmi istiqamət verir, ictimailəşdirir. Onun Söz gücü Təbiətin ilahi eşqini ürəklərə daşıyır. Bunu bayatılarında daha aydın hiss etmək olur.

Təbiətə sevgi ona qayğıkeş münasibətdən başlayır. Bu cür münasibətin yeniyetmə və gənclər arasında yaradılmasının gələcək nəslin həyati vacib bir məsələ kimi ekoloji mühitin sağlamlaşdırılmasında mühüm əhəmiyyəti vardır. Bədii detallardan məqsədli və elmi şəkildə istifadə səmərə verə bilər. Aşağıdakı bayatı bu mənada səciyyəvidir.

Quş olam, dən səpəsən,
Özgə yox, sən səpəsən.
Qanadı sınmış olam,
Bir yaramdan öpəsən.

Yaxud bağ-bağçanın, bar-bəhərin "gülməsi" (yüksək məhsuldarlıq mənasında), bağbanın qayğıkeşliyi sayəsində mümkündür.

Nar ağacı, nar gülür,
Bağbanı var, bar gülür.

(, æ ø. 155)

Müəllifin yaradıcılığında ətraf mühitin müxtəlif aspektləri üzrə fikirlərə rast gəlmək mümkündür. Canlıların qarşılıqlı əlaqələri, qida obyektlərinə misal kimi aşağıdakı bayatı uyarlıdır.

Açıldın - gülə gəldim,
Döndüm bülbülə gəldim.
Bir dən gəzən ac quşam,
Dənə, sünbülə gəldim.

Ekoloqlar əhalinin ətraf mühitə təsir imkanlarını öyrənərkən ən qədim dövrlərdən indiyədək mövcud olan bir neçə faktora diqqət yetirmişlər: el adətlərinin,

Əli Rza müəllimin nümunə olaraq seçdyimiz bayatı janrında bu məsələlərin bir qismi öz əksini tapıb. İbtidai icma quruluşunda qida, geyim və s. ehtiyacının ödənilməsində başlıca obyekt olan ovçuluq zaman-zaman, həm də əyləncə və istirahət məqsədlərinə, daha sonra idman növlərindən birinə çevrilib. Təəssüf ki, həmişə də təbiətə ziyanı dəyib, hətta bu səbəbdən bir çox heyvan növlərinin kökü tamamilə kəsilib. Müasir baxışla ovçuluğun qəbul olunmuş qayda-qanun çərçivəsində inkişaf etdirilməsinin əhəmiyyəti olsa da belə, nəzərə almaq lazımdır ki, təbiət heç nəyi artıq yaratmır, təbiət üçün zərərli-faydalı anlayışı yoxdur. O özündə gedən bütün prosesləri, hadisələri tənzimləyir. Əsasən istehlak tələbatımız bu peşədən əl çəkməyə imkan vermir. Əvəzində mütamadi nəzarətdən çıxan qadağalar tətbiq olunur. Zənnimizcə, ovçuluğun inkişaf etdirilməsi bütün hallarda təbiətə yalnız zərər gətirib və gətirməkdədir.

Ovçu ovu kürlədi,
Bərə pusdu, hərlədi.
Bir qarğınmış fələyin
Əli məni girlədi.

Ovun dağdan aşdı, gəl
Ovçu qanı coşdu, gəl.
Sinəmi hədəf tutdum
Axdı qanım coşdu gəl.

(, æ ø.

Məncə, bu bayatı ovçuluq qaydalarına əməl etməyən, daha çox heyvan öldürməyi qənimət bilən, bununla canlı təbiətə bacardığı qədər ciddi ziyan vuran üzdəniraq ovçular haqqındadır. Vay o gündən ovçu ovuna gülsün, onu qida mənbəyindən savayı heç nə hesab etsin. Onda təbiətin harmoniyası pozulmazmı?

Dağlar döşü güldü, gəl,
Ocaq söndü, küldü, gəl.
Ov üstünə yeridi
Ovçu ova güldü, gəl.

"Ovun ovçu üstünə yeriməsi və ovçunun ova gülməsi" - ovçuluq peşəsində tez-tez rast gəlinən, məqsədi heyvanların qorunmasına xidmət edən ifadə kimi tarixən çox əhəmiyyətli olmuşdur. Həm mifologiyada, həm də real ovçu söhbətlərində bu anlayışla çox qarşılaşırıq. Nümunə olaraq, praktik müşahidəçi kimi ömrünü Azərbaycan təbiətinin öyrənilməsi və təbliğinə həsr edən, bu sahədə onlarla kitabın, minlərlə mətbu yazıların müəllifi olan, uzun illər Respublika Ovçular Cəmiyyətinə rəhbərlik etmiş, hüquq elmləri namizədi, yazıçı-ekoloq Zaman Novruzun "Ovçuluq möcüzələri", "Vəhşilər arasında", "Bəxtsiz Xəzər" və s. elmi-kütləvi toplularında "ovun durması"nı faciəyə səbəb olacaq hal kimi dəyərləndirilir. Əsərlərdə göstərilir ki, peşəkar ovçular bunu uğursuzluq hesab edir, gözlənilən acı sonluqlardan dolayı həyacan keçirirlər. Bu bayatılardan əldə olunan nəticə də ondan ibarətdir ki, ovçuluq bir peşə kimi ətraf mühitə neqativ təsir göstərir. Biz buna qədərki bayatı ustalarının (Sarı Aşıq, Lələ, Əzizi və b.) yaradıcılığında bu cür nümunələrin bolluğuna rast gəlirik. Eləcə də, xalq mifalogiyasında, nağıl və dastanlarımızda da qeyd olunan bayatılarla səsləşən fikirlər mövcuddur.

Göyərçin alabaxta
Qanadı taxta-taxta.
Onu vuran bəy oğlu,
Qan qussun laxta-laxta.

lına acıyır:

Zalım ovçu düşmüş, gəlir izinə,
Al qanı axıtmış iki dizinə.
Milçəklər qonubdu qanlı üzünə,
Qaç, quzulu ceyran, yad ovçu gəldi.

Dastanın qəhrəmanı Kərəm "bu ceyranı kim al-qana bəzədi?" - sualı ilə yaranmış problemin səbəbini axtarır. O, bu xoşagəlməz halı törədənin insan olduğu qərarına gəlir:

İnsan əcəb zalım oldu qazılar,
Sinəsində yaraları sızıldar...

Nizami Gəncəvinin "Leyli və Məcnun" poemasında Məcnun ceyranları ovlayıb başını kəsməyə hazırlaşan ovçunu qınayır:

Ahular başından götür tələni,
Onları azad et, sevindir məni.
Yazıq heyvanlara nə qəsdin vardır?
Onlar həyat üçün yaranmışlardır.

yaxud:

Ey zalım ititək yazığı tutan
Aç qurduğun toru, zülümdən utan.

olmadığı dövrlərdə bu tip qarğışlar əhalini neqativ təsirlərdən çəkindirmiş, təbiətin mühafizəsinə xidmət etmişdir. Ə.R.Xələflinin bayatıları göstərir ki, insanların ətraf mühitə münasibətinin nizamlanmasında bədii yaradıcılıqdan istifadə bu gün də aktual olaraq qalır. Şübhəsiz, söz elə deyilməlidir ki, bizim misalımızda ovçuluğu şərtləndirən amillər, bu zaman təsvir olunacaq mənzərə göz önündə canlansın və bunun faydasından çox, ziyanlı tərəfi oxucunun diqqətini cəlb eləsin. Yenə bir bayatıya baxaq.

Ov gəldi aşı... dağı,
Sürək savaşı, dağı.
Sadağı boş ovçuya
Yan verməz daşı, dağı.

93)

Aydın görünür ki, ov məqsədilə həyata keçirilən tədbirlər təbiət üçün zərərli nəticəyə gətirib çıxara bilər. Ovçudan canını qurtarıb tələm-tələsik qaçmağa çalışan və bu zaman nizamı itirən heyvan sürüsü dağ-daşda fəlakətlə üzləşə, tələf ola bilər. Çox vaxt onlar ovçunun davranışından istəyini duyur, "sadağı boş ovçiya" əhəmiyyət vermirlər. Bu, heyvanların təkamüldə qazandıqları müdafiə instinktidir.

Şair şeirlərində ovçu ilə bərabər "ovlaq" anlayışını işlədir. Ovlaq, ov

zisidir. Bu, əhalinin ov heyvanlarınn yayıldığı areala verdiyi şərti addır.

Qurd ovlaqda ac olmaz,
Qurd ağzı var-ac omaz.

(, æ ø. 125

Qurd - canavara el arasında verilən və ya totem kimi elmi mənbələrdə adı çəkilən arxaikləşmiş gerçək heyvan obrazıdır. Güclü, dağıdıcı, bəzi hallarda isə bic, hiyləgər mənasında işlənir. Yeri gəlmişkən, hər iki xüsusiyyət canavarın həyat tərzinə və davranışına uyğundur. Ovlaqda canavarın "ac qalmaması" fikri burada onun qidasını təmin edən heyvanların bolluğu, "qurd ağzı var-ac olmaz" canavarın yırtıcı heyvan olmasını göstərir. Həqiqətən də, canavar məməlilər sinfinin yırtıcılar dəstəsinin tipik nümayəndəsidir. Güclü çənələri, iti köpək və kəsici dişləri, caynaqları, ovunu sonadək təqib etməsi kimi keyfiyyətlər canavarı bir çox yırtıcı heyvanlardan fərqləndirir.

Ovçuyam, Piriyəm mən,
Ovlağam-Diriyəm mən.

(, æ ø. 31

Burada adı çəkilən Ovçu Pirim mifoloji ədəbiyyatda mükəmməl bir ovçu obrazıdır. O, bəzən heyvanların dilini bilən ovçu kimi də təqdim olunur. Müəllifin onu Diri dağlarındakı ovlaqla eyniləşdirməsi, paralel verməsi də, fikrimizcə, təsadüfi deyildir. Kiçik Qafqaz sıra dağlarının bir silsiləsi olan Diri dağı və ətrafı həqiqətən müxtəlif ov heyvanları ilə zəngin bir ovlaq idi. Hazırda erməni vandallarının tapdağı altında olan bu ərazilər indi də gözlərimin önündədir. Təqdim olunan nümunələr bir daha göstərir ki, Ə.R.Xələfli bitkin bir müşahidəçi və tədqiqatçı-filoloq kimi bayatılarında Azərbaycan təbiətinə tarixi aspektdən doğru yanaşır. Diri dağları ov elementləri ilə nə qədər zəngin olsa da belə, onun bio-müxtəlifliyinə təsir edən antropogen amillər, xüsusilə ovçuluq və yığıcılıq (ərazidə nar, əncir, üzüm, itburnu, böyürtikan, dağdağan və s. meyvə və giləmeyvələrin toplanması) bir çox bitki və heyvan növlərinin azalmasına səbəb olmuş, hətta bəziləri sıradan çıxmışdır. Ötən əsrin son onilliklərinə qədər buranın faunasına dağ (qaya) keçiləri hakim idi. Tədricən azaldı və yoxa çıxdı. Əsas səbəbi də ovçuluğun tüğyan etməsi idi. Yaxın-uzaq kəndlərdən və rayonlardan dağ (qaya) keçisi ovu həvəsinə gələn "ovçu"lar Diri ovlağında bu nadir növün kökünü kəsdilər...

Diri kəndində məhşur bir ovçu var idi: Mustafa kişi! Gözündən heç bir ov yayınmasa da, hər heyvana güllə atmaz, seçim edərdi. İnsan kimi də sevilən el ağsaqqalı idi, rəhmətlik Mustafa baba. Örnək təki yaxşı əməlləri ilə hörmət qazanmış, nüfuz sahibi olmuşdu. Ona görə ovun da, ovlağın da qədrini bilirdi.

Nadir və nəsli kəsilmiş heyvanlardan söz düşəndə rəhmətlik atamın erkən gənclik illərində gördüyü və mənə danışdığı maraqlı bir əhvalat gözlərim önündə canlanır. Uşaq idim, atam Məhəmməd kişi danışırdı ki, Diri dağın "Qara sal" deyilən zirvəsinə qaratikanlığa qalxırdım. Çəpərimiz üçün qaratikan kolları qıracaqdım. O vaxtlar bu dağlarda dağ keçisi çox olardı. Qəfil gözüm iriağızlı zolaqlı heyvanın uzandığı yerdən sıçarayıb dövrəsində otlayan keçilərdən birini qamarladığını gördüm.

(Davamı 9-cu səhifədə)

ƏLİ RZA XƏLƏFLİNİN TƏBİƏT GÖRÜŞLƏRİ VƏ ONUN EKOLOJİ MAHİYYƏTİ

(Bayatıları əsasında)

(Əvvəli 8-ci səhifədə)

Ələ keçirdiyi ovunu dərhal parçalayıb yedi, dodaqlarını yaladı və heç nə olmayıbmış kmi qayıdıb təzədən uzandı. Keçilər də heç nə olmayıbmış kimi otlamağa davam etdilər. Atam bunu pələng də olmasa, buna yaxın bir heyvan olduğunu deyirdi. Aleksandr Düma "Qafqaz" əsərində XVIII əsrin sonları üçün ölkəmizin cənubunda yerli əhaliyə istinadən pələng olduğunun bir hadisə ilə qeyd edir. Hazırda ölkəmizin faunası üçün pələng haqqında danışmaq mümkün deyildir, ancaq, onunla eyni taksona daxil olan bəbirə Talış dağlarında, Naxçıvan və Qarabağ yaylasında rast gəlindiyinə dair faktik elmi məlumatlar vardır. Ola bilsin, atamın gördüyü zolaqlı yırtıcı heyvan bəbir, yaxud nisbətən geniş yayılmış vaşaq olmuşdur. Diri dağda toponim kimi iz qoymuş "Pələngli" yer adı da yəqin səbəbsiz deyil. Diri dağının "Ballı qaya" deyilən hissəsindəki kolluqlarda da bir zaman pişikkimilərin yırtıcı növlərinin olduğu söylənilirdi. Bütün bunlar göstərir ki, çağdaş dövrümüzə qədər gəlib çatmayan, lakin onlarla bağlı əhvalatlarda yalnız adları çəkilən nadir heyvanların bu ərazidə kökünün kəsilməsi, daha çox antropogen amillərlə əlaqədardır. Ə.R.Xələfli ovçuluğun ətraf mühitə təsirini məhz bu baxımdan düzgün işıqlandırmış, vaxtilə Azərbaycan təbiətinin bioloji müxtəliflik cəhətdən xeyli zəngin olduğunu bədii şəkldə ustalıqla verə bilmişdir.

Təbiətə daha çox ziyan vuran faktorlardan biri kimi müharibəni xüsusi qeyd etmək lazımdır. Yuxarı Qarabağ ətrafında baş verən proseslərin, eyni zamanda ətraf mühitə dəyən ağrılı nəticələri göz qabağındadır. Müəlliflik cəhətdən daha çox seçilən bölgəsi işğal nəticəsində bu gün də deqradasiyaya uğramaqdadır. Yüz illərlə, bəlkə də min illərcə burada məskunlaşmış, formalaşmış müxtəlif bitki və heyvan növləri erməni hərbi qəsbkarların, hərbi texnikaların tapdağından əziyyət çəkir, daha rahat yer üçün ərazini tərk edir ("Yağı tutdu Canyurdu, Kəkliyi uçan yurdu"). Ədəbiyyat tariximizdə klassiklərimiz yaşadıqları dövrün ağrılı məqamlarını necə əks etdiriblərsə, bu gün də həmin tendensiya Ə.Xələfli və başqa yazarlarımızın timsalında davam etməkdədir. Aşağıda müəllifin yurd həsrətinə, ocaq nisgilinə, illərin ayrılığına qan ağlayan, inləyən, sızlayan bayatılardan nümunələr gətiririk. Dəyərli oxucu gərəkdir ki, bu bayatıları sadəcə bir ayrılıq yanğısı təki oxuyub ötməsin, həm də yurd içində maddi-mənəvi varidatı ilə bərabər Ana Təbiətin də halına acısın, şair oxşayan kimi:

Şuşa yolu car olar
Yazda sular car olar.
Yurdu talan olanın,
Sözü dildə car olar.
ø. 138)

El dağıldı yurdundan,
Dərdlərim tel-tel oldu.
97)

Hürgüc üstündə navar,
Yığmağa barxana var?
Eldən qara daş qalıb
Quru yurdda tay nə var?
53)

Yağı tutdu Canyurdu,
Kəkliyi uçan yurdu.
Qəfil zaval yeridi,
Aldı duman, çən yurdu.

Bağ-bağça, dağ-dərə onda daha gözəl görünürdü.

Gözəl dağ, gözəl dərə
Sinəsi xəzəl dərə.
(, æ ø. 158)

İndi o yerlərin könül sakini kimi müəllif üçün də, həyatının mənasını burada qoyub gəlmiş digər insanlar üçün də artıq bu bir solmaz xatirəyə çevrilib. Fəqət, bağbansız nə bağ?! Onunçün də bu bayatı çox yerinə düşür:

Bağbansız üzüm gülməz,
Bağ gülməz, üzüm gülməz.
Fəsil ötə, yaz gələ
Bir kərə üzüm gülməz.
(, æ ø. 101)

Ömrün qürub çağı doğulduğun torpağı qucmaq, onunla həmahəng olmaq istəyirsən. Xəzan üstünü kəsdirəndə ömrün bitməsinə bir şey qalmır.

Fəsil xəzana qaldı,

Bağban getdi, bağ qaldı,
Bar-barxana, bağ qaldı...
Yağı tapdaq elədi,
Qarabağda bağ qaldı?
(, æ ø. 167)

Şübhəsiz ki, insanın təbiətə təsirinin ən güclü və pis forması müharibələrdir. Bu problem yuxarıdakı bayatıda da təsdiqini tapır. 30 il yaxındır ki, işğalçı qüvvələrin tapdağı altında qalan, zəngin təbii sərvətlərə malik Dağlıq Qarabağın hazırkı durumu da göstərir ki, müharibə gedən ərazilər dəhşətli dağıntılara və kütləvi ölüm hadisələrinə məruz qalır. Öyrənmişlər ki, dünya tarixində 14523, təkcə ötən əsrdə isə 40-dan artıq müharibə olmuşdur və bu müharibələrdə 3,6 milyard insan həyatını itirmişdir. Yalnız bir faktı qeyd edək ki, II Dünya müharibəsində 100 milyon adam həlak olmuş, 20 milyon hektar meşə, 258 milyon hektar torpaq sahəsi korlanmış, bağlar və qoruqlar məhv edilmiş, yüzlərlə bitki və heyvan növləri sıradan çıxmışdır. Ermənistanın ölkəmizə qarşı əsassız ərazi iddiası nəticəsində başlanan Qarabağ münaqişəsi, nəinki Dağlıq Qarabağın, həmçinin ətraf bölgələrin, o cümlədən bu əraziyə aid olmayan 4 rayonun işğalına səbəb oldu. Minlərlə dinc və günahsız insan amansızlıqla qətlə yetirildi, girov götürüldü, yaşayış məntəqələri və sosial obyektlər dağıdıldı, tarixi-mədəni resurslar məhv edildi. Bu azmış kimi zəbt edilmiş bölgənin canlı təbiətinə də vəhşicəsinə divan tutuldu; ərazidəki 2 dövlət qoruğu və 4 dövlət yasaqlığı, nadir meşəliklər və kolluqlar, canlı təbiət abidələri-çoxyaşlı ağaclar tar-mar edildi, faydalı qazıntıları qarət olundu. Azərbaycan təbiətinin biomüx-

(, æ ø. 51)

Sızlar gördüm Göyyurdu,
Hay-haraylı köy yurdu.
Yağı tapdaq elədi,
Diri döşü göy yurdu.
(, æ ø. 32)

Dağ babam - Gordu baba,
Xaraba yurdu baba.
(

Yurd yandı, yuva yandı,
Sar gülər, laçın ağlar.
101)

Hər kəlməsi, hər deyimi bir can yanğısı, bir ruh yanğısı olan bu bayatılarda yalnız insanın ayrılıq dərdi deyil, dağındaşın da nisgili var, harayı var:

Dirinin başı duman,
Tutdu hər daşı duman.
Bir özgə simsarı yox,
Oldu sirdaşı duman.
(, æ ø.
155)

Çərşənbə-Novruz öncəsi Boz ay başlar-başlamaz Diri dağının təpəsini dümağ-xoşhal duman bürüyər, sanki ilin barlı-bərəkətli olacağnı müjdələyərdi. Biz bu hala öyrəşmişdik. Sevirdik o dağları, zirvəsi dumanlı Diri dağını. Qəribəydi ki, ilin iki fəslində - yaz və payız aylarında hər il belə olurdu. Xəzan ayı sadəcə, Dirinin zirvəsində bozbulanıq duman hərlənir, hərdən də xəzəlliklər narın çiskin yağışla yuyunardı.

Qəbir qazana qaldı.
(, æ ø. 74)

Taleyimizə düşən, bəxtimizə yazılan didərginlik ömrümüzə Tanrıdan bir paydır. Biz onu çəkə-çəkə yaşayırıq.

Ocaq - Yurd həsrətini bizim təki heç Dirili Qurbaninin "Bənövşə"si də yaşaya bilməz. Bəlkə müəllif demək istəyir ki, bənövşə kol dibinə sığınıb yaşaya bildisə, bizim üçün bu daha müşkül oldu. Yurdsuza qaranlıq meşə sığnacaqdır axı. "Xocalı ölümü"ndən gecənin zülmətində baş götürüb qaçan binəsiblər də meşəyə pənah aparmışdılar. Meşə tarixən sığınacaq və dolanışıq yeri olub. İndi arxalı köpəkləri olan erməni vandalları bunu da əlimizdən alıblar.

(, æ ø. 30)

Yurdsuza yurd-guşəlik,
Bir qaranlıq meşəlik.
Qəriblər məskənidir
Kol dibi bənövşəlik.
(, æ ø. 53)

Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin hələ də davam edən acı nəticələrindən biri də, yalnız yaşıllıqlara, faydalı qazıntılara, faunaya dəyən ziyanla ölçülmür, torpaq və su hövzələri də bundan "əziyyət çəkir."

Araz suyu qan gedir,
Qəzəbi qan-qan gedir.
Dilimdə çal-çağırdı,
Ürəyimdən qan gedir.
(` ø ß , æ ø.

Araz çayının rəngindəki bu dəyişiklik Ermənistanın kimya, məişət, istilik və digər sənaye müəssisələrindən birbaşa, yaxud Razdan və Oxçuçay vasitəsilə axıdılan ifrat çirkləndirici maddələrlə əlaqədardır. Bu ölkədən respublikamıza daxil olan çaylardan götürülən su nümunələrinin laborator müayinəsinə əsasən mis molibden və radonun çox yüksək səviyyəsi aşkar edilib. Belə ki, mis yol verilən normadan 1000, molibdən isə 2000-3000 dəfə çox olub. Yalnız bir faktı qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistan ərazisindən Kür və Araz çayı hövzəsinə il ərzində 350 mln.m3 çirkli su axıdılır. Nəzərə alsaq ki, fenol, amonyak, neft məhsulları kimi bir neçə adda zərərli və zəhərli birləşmələr də təmizlənmədən Araz çayına qarışır, onda "qəzəbin qan-qan getməsi" bəlli olar: Bu cür şəraitdə su və sahil orqanizmləri - fauna və floranın bir çox növləri məhv olur, çayın suyu tünd qırmızı rəngə qədər dəyişir.

Təbiətdə bütün canlılar birliklər şəklində yaşayır. Heyvanların (eləcə də, bitkilərin) ayrı-ayrı ekoloji qruplar formasında birgəyaşayışı, meşələrdə bitkilərin yaruslarla yerləşməsi onların davranışına və həyat tərzinə uyğun qurulmuşdur. Bu, onların yaşayış tələbatının ödənilməsində çox vacibdir. Müəllifin doğru olaraq gəldiyi qənaətin bariz nümunəsi kimi aşağdakı iki misra da kifayətdir:

Ağacam, kölgəliyəm,
Gün düşməz gölgəliyə
.. , æ
124)

Bitkiləri eyni zamanda kölgəyədavamlı və işıqsevən olmaqla iki yerə bölürlər. Məsələn, şam ağacı işıqsevən, küknar isə kölgəyə davamlıdır. Meşədə bu bitkilərdən şam I yarusda - işıqsevən kimi, küknar isə II yarusda - kölgəsevən bitki kimi yerləşir. Yaruslarla (mərtəbələrlə) yerləşmə işığa tələbatdan irəli gəlir. Ümumiyyətlə, bitkilərin işığa tələbatına görə 5 yarus müəyyənləşdirilmişdir. Ə.Xələflinin misal gətidiyimiz bu bayatı parçasında, "ağacam, kölgəliyəm" - ağac bitkisi kimi II yarusda yerləşdiyi anlama gəlir.

Canlı orqanizmlərin həyatında fəsil dəyişkənliyi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Hər fəsil canlı orqanizmlərin yaşayışına bir cür təsir göstərir. Aşağıdakı bayatılarda ilin yaz mövsümü təsvir edilmişdir.

Gül açdı, bağlar güldü,
Dərələr, dağlar güldü.
(

Bu bağın al, gülü var,
Ağ ilə al gülü var.
Nar düyməçə bağlayıb
Üstündə al gülü var.
(,

Yazın gəlişi bitkilərin inkişafı üçün olduqca səciyyəvidir. İlkin yazda şirə axınının başlanması, daha sonra tumurcuqalma, yarpaqlama, çiçəkləmə, boyatma, ardınca meyvə və toxumların əmələ gəlməsi kimi həyati proseslər necə də dəqiq verilib. Bağ-bağçanın, dağ-dərənin güllənməsi insanda könül rahatlığına, dincliyə səbəb olur, barbərəkət artır, məhsuldarlıq çoxalır, bir tərəfdən insanın, digər tərəfdən isə bitkilərin özlərinin həyatında sıçrayışlı, pozitiv inkişaf baş verir.

Yazıda bostan əksən
Tağa şamama gəlməz.
(, æ ø.
109)

Bu bayatıda suvarılan bitkinin susuz qaldıqda məhsul vermədiyi bildirilir. Bizə görə müəllif "Quraqda yazı gülməz" (Yenə orada, səh. 69), yaxud "yazıda bostan əksən" deməklə bunu nəzərdə tutur. Yazı - Qışı quraq keçən